

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович — доктор філософських наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ. Сфера наукових інтересів — філософська антропологія, філософія культури, філософія права.

ПРОБЛЕМИ МЕТАФІЗИКИ СВОБОДИ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто деякі проблеми метафізики свободи, що стали актуальними у ХХ ст., а також зв'язок свободи з формуванням смислів та ціннісних орієнтацій людини, стратегіями розвитку суспільства.

Ключові слова: *свобода, людина, трансцендування, смисл.*

Тема свободи є однією з найбільш широко обговорюваних у класичній, неklasичній і постнеklasичній філософії. Причин цього багато, але всі їх, на наш погляд, можна розподілити на дві групи: 1) ті, що торкаються зв'язку між свободою та формуванням духовних орієнтирів індивідуальної життєдіяльності людини; 2) ті, що обумовлені стратегіями колективного існування соціуму. Звідси, поділ на індивідуальну та колективну свободу. Оскільки однозначних відповідей на питання, що пов'язані як з першою, так і з другою групою причин не знайдено, проблема свободи продовжує залишатися актуальною, вона продовжує викликати суперечливі судження теоретиків, а також неабиякі пристрасті серед тих, хто намагається втілювати основні принципи свободи у практичній політиці і праві.

Індивідуальна людська свобода має безліч відтінків, але основними серед них вважаються три: свобода думки, свобода дій і свобода волі. Умовно світ можна розділити на природу і культуру. Культуру, зазвичай, розглядають з боку її ма-

теріальної та духовної складових. Тим самим можна виділити «чотири світи», з кожним з яких пов'язана людина та її свобода: 1) зовнішній природний матеріальний світ; 2) внутрішня, прихована, ідеальна складова світу; 3) культура в її матеріальній частині; 4) духовна культура.

Зовнішній природний світ з боку його матеріальної та ідеальної складових ставить значні перешкоди діяльності людини, робить її у значній мірі залежною від зовнішніх чинників, а отже невилною. «Свобода» людини стосовно цього світу полягає у тому, аби щонайкраще пізнати зовнішню дійсність і діяти відповідно до її законів. Культура в її матеріальній частині виступає не менш вагомим чинником, що забороняє чимало різновидів людської діяльності, обмежуючи свободу окремих індивідів і людських спільнот досить суворими правилами і законами. Вона має свої об'єктивні закономірності, яким неможливо не підкорятися. Духовна культура — це, окрім усього іншого, вироблені людьми правила і норми, що дозволяють упорядкувати спільне проживання у соціумі. Вона також істотно обмежує свободу окремих індивідів, роблячи їх залежними один від одного та від суспільства. Здавалося б, що психічна сфера індивіда — сфера свідомості, цілей, мотивації, волі, — безпосередньо дозволяє говорити про те, що людина може претендувати на значну свободу. Але й тут присутні такі моменти, які показують, що людина не є владною. Її свідомість, мотиви, ціннісні установки, сама мова, що є інструментом міжлюдського спілкування, даються індивідові ззовні, вони є продуктом культури.

Виявляється, що ані у сфері дій, ані у сфері мислення та волі людина не може відчувати себе абсолютно вільною. Її свобода пов'язана з чисельними обмеженнями, інколи настільки істотними, що взагалі неможливо говорити про будь-яку свободу. Звідки тоді стійка ідея, що людина є вільною істотою, і чому свобода продовжує вважатися однією з найвищих цінностей? Чи не є така думка одним із стійких міфів, якими удосталь насичено людство, певною ілюзією або фікцією?

Багато мислителів ХХ ст., аналізуючи найважливіші філософські проблеми свого часу і намагаючись по-новому поглянути на завдання метафізики, намагалися розкрити індивідуальні та соціальні ракурси свободи, отримати на цьому шляху важливі теоретичні результати.

Розуміючи під реальним буттям трансцендентальну суб'єктивність, відмінність між іманентним і трансцендентним, Е. Гуссерль, проте залишав буття у сфері свідомості. «Якщо розірвати розум і суще, — писав він, — то як саме розум, який пізнає, може визначити, що є сущим?» [2, с.142]. Метою феноменологічної редукції, згідно з Гуссерлем, є вихід на рівень трансцендентальної свідомості, тобто свідомості, очищеної від будь-якого досвіду, від усіх його елементів. Трансцендентальний суб'єкт у феноменології — це автономне джерело свого власного змісту, чим він докорінно відрізняється від емпіричного суб'єкта. Саме такий суб'єкт буде вільним.

У філософії М. Гайдеггера трансцендентальний рівень розгляду — це необхідний крок на шляху до онтологічної постановки питання. Трансцендентальне пізнання досліджує «можливості розуміння буття», воно належить до «переходу (трансценденції) чистого розуму до сущого» [5, с.135]. «Гайдеггер, — писав Гадамер, — відкрив проєктивний характер будь-якого розуміння, і мислив саме розуміння як рух трансцендування, піднесення над сущим» [1, с.311]. Згідно з М. Гайдеггером, буття людини є «вкинутістю людини у світ», що є чужим і ворожим їй. Водночас це буття розглядається як спів-буття, «буття-з». Найважливішою характеристикою людського буття є поняття «Dasein». Ставлення «Dasein» до самого себе не є чимось незмінним, певною онтологічною константою. Воно є темпоральним і залежить від історично досягнутого рівня самого «Dasein». Ставлення «Dasein» до самого себе не є, воно завжди стає. Саме у цьому сенсі людське буття, на відміну від усіх інших видів буття, є вільним.

Ж.-П. Сартр — зосередив свої зусилля не на пошуках вічної і незмінної сутності людини, що було властивим філософії класичного трансценденталізму, а спробував угледітися у безпосереднє існування людини, її «буття-у-світі» або екзистенцію. Найважливішим, таким, що конститує, принципом людського існування виступала у нього свобода, ставши однією з головних тем його філософування. Слідом за Гуссерлем Сартр уважав, що свідомість не є чимось субстанційним, вона проявляє себе лише у функціонуванні. Вона є чистою інтенційністю, виходом за межі, трансцендуванням. Оскільки людина знаходить інтенційну свідомість не всередині себе, а ззовні, у процесі її функціонування, то тим самим вона (людина) виявляється викинутою у байдужий до неї, ворожий світ. Відштовхуючись від феноменології Гуссерля і враховуючи роботи Гегеля і Гайдеггера, Сартр будує свою концепцію свободи, спираючись на визнання безумовного зв'язку свободи зі свідомістю. Трансцендентальна сфера свободи як умова екзистенції визначається ним через прояснення категорії абсолютної свідомості, іррефлексивної та автономної за своєю природою, творчий статус якої виявляється через здатність відриватися від існуючого, трансцендувати, проектуючи власне майбутнє, яке для актуальної свідомості є ніщо [3, с.59]. Аналіз форм людської свободи виводить Сартра на проблему співвідношення Я та Іншого. Інший окреслюється ним не як щось зовнішнє, відвернуте й абстрактне, а як цілком конкретна свідомість, здатна до контакту і трансцендування, як посередник і необхідна умова самоактуалізації Я. Оскільки будь-яке Я претендує на свободу, виникає ситуація «скандалу множини свідомостей», конфлікт свобод Я та Іншого [3, с.246]. Буття Я та Іншого визначається чинником їх взаємного визнання. Такий ракурс проблеми дозволив Сартру, зберігаючи основну своїх творчих шукань — людину та її свободу, — перейти від онтології та епістемології до соціальних аспектів свободи здійснити синтез психоаналізу, марксизму і, власне, екзистенціалізму.

Як зазначав К. Ясперс, всі народи світу прагнуть до свободи, але по-різному розуміють її. Протилежні погляди на свободу зумовлюють найбільш глибокі протиріччя та конфлікти між людьми. Вона ініціює великий ентузіазм, але й породжує страх. На думку німецького мислителя, політична свобода, проблемами якою найбільш стурбована більшість його сучасників, насправді буде чимось зовнішнім і викривленим, якщо основою її не буде філософське розуміння свободи. «Свобода, — вважав Ясперс, — це подолання того зовнішнього, яке все ж підкорює мене собі. Свобода виникає там, де це інше вже не є мені чужим, де, навпроти, я визнаю себе в іншому або де це зовнішнє необхідно стає моментом мого існування, де воно пізнане і отримало певну форму» [6, с.167]. Ясперс розрізнявав свободу і свавілля. Він підкреслював, що свобода означає подолання власного свавілля, оскільки свобода збігається з внутрішньою необхідністю істинного. Прагнення до свободи — це дії не за свавіллям або через сліпу покору, а внаслідок розуміння об'єктивно існуючого. Свобода потребує подолання того, що називають приватною думкою. Таке подолання відбувається внаслідок обмежень, які індивіди накладають на самих себе, оскільки вони живуть разом з іншими людьми. «Свобода, — підкреслював філософ, — здійснюється тільки у спільноті людей. Я можу бути вільним тією мірою, якою вільні інші» [6, с.167]. Свобода потребує двох речей: «глибини людської комунікації між сутими у своїй самості одиничними людьми та свідомої діяльності заради свободи суспільних умов за допомогою спільного розуміння і формування волі» [6, с.168]. Однак абсолютна істина і разом з тим абсолютна свобода ніколи не можуть бути досягнуті. За переконанням Ясперса, люди живуть не у гармонії душ, а у пов'язаних з часом процесах перетворень, які ніколи не завершуються. Людське існування — це екзистенція. Остання «висвічується» через віднесення людини до буття інших людей, тобто — через ко-

мунікацію. Головне в екзистенції — це свобода. Екзистенція не може бути виявлена у наочно-речовому світі, підпорядкованому необхідності. Сутність екзистенції — свобода, непідвладність об'єктивізації.

Цікаву точку зору на проблему свободи пропонує сучасний німецький філософ Р. Сафранські. Кожен бажає бути вільним, вказує мислитель, але разом з тим свобода робить людину самотньою, породжує відчуття безсилля і страху. Саме із-за свободи людина випадає із звичних зв'язків. Свобода підриває віру у звичні істини, вона заставляє людину виходити на дорогу самостійного пошуку нових істин, відповідно до яких людина могла б улаштувати своє життя.

Людина живе немовби у двох світах: реальному та у світі свого мислення або уяви. Сафранські наводить слова поета Готфріда Бена, який наголошував, що «Те, що живе, є чимось іншим, ніж те, що мислить; це — фундаментальний факт нашого існування, і ми повинні це прийняти» [4, с.9]. Існують серйозні підстави визнати суттєвий розрив між гаданим і життєздатним. Можливо, що мислення для того й дане людині, аби вчитися мистецтву жити у такому розділенні. Це мислення, підкреслює Сафранські, «виникає з досвіду свободи» [4, с.10]. Нам не лише потрібні істини, але необхідно сформувані вірне ставлення до них. Для того, щоб не стати жертвою власних помилкових уявлень, ми маємо потребу, «в суверенітеті, який навчає іронії і самодистанцюванню» [4, с.11]. Вказані іронія і самодистанцювання ще більш необхідні, коли людина входить у соціальне життя, вступає у контакт з іншими людьми. Володіння нібито абсолютною істиною або єдино вірним ученням є небезпечним, воно породжує спокусу облагодіяти за допомогою цих істин усе людство, а нетямущих або незгодних привести у «світ щастя і свободи» за допомогою насильства.

«Потрібно бути вільним настільки, — підкреслює Сафранські, — аби жити одночасно у двох світах і зважати на два відокремлені один від одного регіони істини» [4, с.18]. Один ре-

гіон, який мислитель умовно називає «культурним», має справу з самоформуванням, вигадкою-себе, він пов'язаний з тлумаченнями світу, з проектами світу, з індивідуальним і «екзистенціальним актом додання сенсу безглуздому». Це — самодослідницький і безмежний світ, він є метафізичним, уявним, фантастичним. Йому не потрібно бути послідовним, досягати згоди, тим більше, бути суспільно корисним. Тут, як кажуть, підійде все. Правда, для того, щоб не стати жертвою власних фантазій, необхідно зберігати вказані вище самоіронію і самодистанцювання. Інший регіон істини, який Сафранські називає «політичним», вимагає визнавати інаковість іншого та пошану до чужої свободи. Цей регіон є розумним, об'єктивним, прагматичним, суспільно корисним, необхідним для життя. Тут необхідно добиватися погоджених дій рівних у своїй свободі людей. «Культурний регіон істини, — означає Сафранські, — може тягнутися аж до трансцендентного, політичний, у будь-якому разі, повинен залишатися трансцендентальним» [4, с.18]. Філософ наголошує, що культура «шукає не миру, а пристрасті; політика ж повинна домовлятися про мир; культура знає любов і порятунок, політика повинна піклуватися про справедливість і користь» [4, с.19]. Дві ці істини, культурна і політична, мають бути розділені як у індивідуальному, так і у суспільному житті. Кожен повинен вчитися жити з цими двома видами істин. Вільним слід назвати ту людину, яка у змозі жити у двох цих регіонах думки одночасно, віддаючи собі звіт, де є тверезі істини політики, а де смислопороджуючі істини культури.

Шукаючи свободу і творячи на цьому шляху нові смисли, людина неодмінно повинна була визначитись у своєму ставленні до Бога. У християнській релігійній традиції ніколи не знімалося питання: чи можна вважати людину вільною поряд з всемогутнім і всезнаючим Богом, який створив універсум і керує ним? Релігійна точка зору виходить з того, що людину треба визнати вільною, бо лише у цьому випадку можливе

боговиправдання перед лицем зла, що розповсюджене у світі. Визнання людської свободи необхідне, бо лише це може врятувати Творця. Крім того, Бог як Абсолют вінчає собою піраміду людських цінностей, виступає її смисловим центром. Без ієрархічно побудованої системи цінностей, без того, аби вважати людське життя і світ у цілому наділеним певним смислом людина існувати не може. Релігія зіграла неабияку роль у розробці різноманітних систем морально-правових цінностей, у появі самої ідеї свободи.

Проте, віддаючи належне релігії, неможливо пройти осторонь тих аргументів, які представляє наука. Зрозуміло, у багатьох питаннях наукове знання не може замінити віру, проте безперечним є те, що швидке зростання об'єктивних знань про світ та людину істотно впливає на уявлення людини про себе та природу, у тому числі — про сутність людської свободи. Ці знання заставляють наголошувати: те, що людина є вільною, слід вважати швидше припущенням, ніж фактом, що відбувся. Це припущення, за багатьма пунктами викликає сумніви. Чимало даних показують, що людина — це не божественне творіння, а продукт природного еволюційного розвитку. Вказане твердження має досить переконливі підтвердження з боку природних і гуманітарних наук. Як біологічна істота людина, у першу чергу, є результатом дії сил природи. Вона вплетена в об'єктивні зв'язки зовнішнього світу, є його складовою частиною. Вона не може вважати себе повністю вільною від впливу зовнішнього оточення, оскільки її фізичні та психічні структури з'явилися і можуть існувати лише у тісному зв'язку зі світом. Проте переконання, що людина є умовно вільною, розглядається як безперечна цінність. Концепт свободи має у певному сенсі фундаментальний, засадничий характер.

Уважаючи людину вільною істотою, ми тим самим обґрунтовуємо її осудність, можливість нести відповідальність за порушення загальноприйнятих норм і правил. Лише вільна і розумна істота здатна нести відповідальність за свої дії. Визнання

людської свободи робить можливим існування моралі і права. Останні, у свою чергу, виступають необхідним засобом регуляції людських стосунків, без якого спільне життя людей у суспільстві було б неможливим. Саме, необхідність обґрунтувати особливі способи регуляції людської поведінки, що виключають насильство, і направлені на гармонізацію стосунків між людьми у суспільстві, особливо у сучасній розвиненій цивілізації, змусило висунути ідею про те, що людина є вільною істотою.

З часів печерного життя однією з головних проблем, що завжди стояла перед людським родом, стояла проблема виживання серед ворожого оточення. Умовою такого виживання були адекватні відповіді на виклики природи, а також вирішення суперечностей, що виникали всередині людських спільнот. Людина є колективною істотою, а тому роду людському, в особі його окремих асоціацій, можна було зберегтися лише в єдності своїх членів, об'єднавшись у певне ціле. Відчуття, емоційні імпульси, що служили об'єднуючою силою на тваринному рівні, з часом поступилися місцем раціональним регулятивам суспільних відносин, що склалися. Саме у цей час з'являється ідея свободи, як одна з найважливіших ідеальних складових цивілізованого суспільства.

Людина як колективна істота завжди керується у своєму житті певними правилами і законами. Підпорядкування вимогам того співтовариства, в якому живеш, є безумовною необхідністю. Це підпорядкування може бути або добровільним, або примусовим. Примусове підпорядкування, необхідність робити те, що суперечить власним бажанням, нібито, означає втрату свободи. Але людина може змінити установку, прийняти закони того співтовариства, в якому живе, переконавши себе, що вона робить це добровільно. Відсіля формула, що свобода людини полягає у тому, аби підкорятися таким законам, які приймає для себе сам. Там, де це відбувається, зберігається певний баланс між індивідуальною свободою і загальними інтересами, забезпечується цілісність соціуму.

Для того, щоб людське суспільство існувало і у ньому підтримувалася відносна рівновага, тваринні імпульси людини повинні стримуватися або за допомогою зовнішніх регуляторів — право, або за допомогою внутрішніх регуляторів — мораль. Наявність моралі і права як систем зовнішньої і внутрішньої регуляції взаємин між людьми у суспільстві є безперечним фактом. Саме ця обставина на якомусь етапі розвитку людської цивілізації, імовірно, привела до появи ідеї свободи. Свобода у певному розумінні, є фікцією. Але це — особлива фікція. Є такі фікції, які заводять людину або групи людей у глухий кут, а є такі, які допомагають зберігатися індивідам і спільнотам у рівновазі і розвиватися. У цьому сенсі ідея свободи має бути збережена, бо інакше життя окремої людини і людських спільнот, втративши духовні орієнтири, втратило б сенс, перетворилося б на жалюгідне існування або взагалі зникло. Усвідомлення життя, внесення до нього вищих цінностей необхідне, аби зберігати ідентичність як окремого індивіда, так і людському роду у цілому, забезпечити поступальний розвиток. Збереження ідеї свободи є однією з необхідних умов виживання людства у сучасному катастрофічному світі, порятунку цивілізації і культури як плюралістичного цілого.

Таким чином, якщо й вважати свободу фікцією, то, це, у значній мірі, — корисна фікція. У давнину існувало переконання, що людина — раб Долі або раб Божий, і ця думка допомагало стримувати агресивні, деструктивні імпульси людини. Керування тілом людини тим або іншим чином доповнювалося керуванням її свідомістю, чому неабиякою мірою сприяли різні духовні практики релігійних і нерелігійних властивостей. У наш час маніпулювання свідомістю набуло найширшого розмаху, воно стає все більш цинічним і витонченим. На тлі риторики про розширення свободи, насправді різноманітні залежності людини лише збільшуються. Проте, свобода — це не обман, не хитрий маневр, що дозволяє насправді залежним

з усіх боків індивідам втішатися химерною ідеєю. Це — продукт культури, яка, позбавляючись від одних міфів, неминуче породжує інші. Разом з об'єктивним науковим знанням, міфи, фантазії, ілюзії — у т.ч., ілюзія свободи — з необхідністю залишаються елементами культури, будучи одним з важливих механізмів соціокультурного регулювання надскладного людського співтовариства.

Досвід показує, що свобода несе у собі не лише конструктивні, так й істотні деструктивні елементи. Вона є умовою пошуку шляхів до кращого майбутнього, але є також причиною сплесків руйнувань і хаосу. Сьогодні порушені найважливіші природні баланси, все гостріше постають глобальні екологічні проблеми, людство впритул підійшло до прірви, яка розділяє життя і смерть. Однією з причин становища, що склалося, є саме ідея свободи.

З точки зору фундаментальних законів буття свобода не повинна бути самоціллю людини, як не є самоціллю й породження нових смислів. Більш важливим є питанням виживання і стійкого розвитку індивіда і роду людського. Свобода, одним з призначень якої є регуляція стосунків між людьми у соціумі та породження нових смислів, — це засіб. До свободи та смислів можна ставитись по-різному: можна вважати, що вони є, або що їх немає. Якщо індивід житиме так, немовби він є вільним, і неначебто він здатний породжувати нові смисли, то таких індивід у змозі продовжувати своє існування і добиватися позитивних цілей. Протилежна альтернатива означатиме втрату сенсу життя і шлях до самогубства. Так само, людству у цілому, для того, щоб продовжити своє існування, доцільніше вважати себе вільним, аніж невільним, швидше — здатним породжувати нові сенси, ніж таким, у кого ця здатність втрачена. Лише у цьому випадку подальший поступальний розвиток індивіда і людського роду буде можливим.

Література

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер. — М. : Искусство, 1991. — 376 с.
2. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Вопросы философии. — 1992. — №7. — С. 136–176.
3. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр; пер. с франц. В. И. Колядко. — М. : Республика, 2000. — 639 с.
4. Сафрански Р. Вольные вариации на тему свободы [Электронный ресурс] / Р. Сафрански. — Режим доступа: http://ec-dejavu.ru/f/Freedom_Safranski.html
5. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В. В. Библихина. — М. : Ad Marginem, 1997. — 452 с.
6. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс; пер. с нем. М. И. Левиной // К. Ясперс. Смысл и назначение истории. — М. : Республика, 1991. — С.28–286.

Шаповал В. Н.

Проблемы метафизики свободы и современность.

В статье рассмотрены некоторые проблемы метафизики свободы, ставшие актуальными в XX в., а также связь свободы с формированием смыслов и ценностных ориентаций человека, стратегиями развития общества.

Ключевые слова: свобода, человек, трансцендирование, смысл.

Shapoval V. N.

**Problems of metaphysics of freedom
and contemporaneity.**

In the article some problems of metaphysics are considered freedoms, becoming actual in xx centuries, and also connection of freedom with forming of senses and valued orientations of man, strategies of development of society.

Keywords: freedom, person, transcendent, sense.

Надійшла до редакції 3.08.2011 р.